

Architektura i infrastruktura Wielkiego Resetu

Tom 3

**Synonimy Wielkiego Resetu
i składniki regulacyjne cywilizacji informacyjnej**

Jacek Janowski

Spis treści

1. Korelaty Wielkiego Resetu
 - 1.1. Szok przyszłości
 - 1.2. Koniec historii
 - 1.3. Zderzenie cywilizacji
 - 1.4. Cyfrowe życie
 - 1.5. Płaski świat
 - 1.6. Dyktatura relatywizmu
 - 1.7. Nowy wspaniały świat
2. Składniki regulacyjne cywilizacji informacyjnej
 - 2.1. Język – system znakowej mobilizacji
 - 2.2. Tradycja – sprawdzona mądrość wieków
 - 2.3. Moralność – afirmacja godziwości czynu
 - 2.4. Prawo – porządek słuszności i sprawiedliwości
 - 2.5. Religia – otwarcie na Transcendencję
 - 2.6. Pedagogia – wychowanie do wolności
3. Polityka – wpływ na bieg spraw publicznych
 - 3.1. Sens polityki
 - 3.2. Koncepcje polityki
 - 3.3. Uprawianie polityki
 - 3.4. Istota polityki
 - 3.5. Dominacja polityki
 - 3.6. Polityka geograficzna
 - 3.7. Polityka globalna
 - 3.8. Polityka cywilizacyjna

WSTĘP

Kontekst problemowy

Zarysowany w latach trzydziestych XX wieku przez Aldousa Huxley'a *Nowy wspaniały świat*, zapowiada ludzkości rychłe wyzwolenie z niedoli dzięki najnowszym zdobyciom nauki i techniki¹. Tymczasem pomimo niebywałego postępu, zamiast owego wyzwolenia, człowiek wciąż zmaga się z trudami życia. „Postęp powoduje, że ojciec i dziecko żyją w różnych światach, a język nie potrafi dostarczyć środka łączności”². Dziś wydawać się może, że ten nowy świat jest w zasięgu ręki. Czwarta już rewolucja naukowo-techniczna, podobnie jak poprzednie, ludzi ludzkość perspektywą radykalnego wybawienia od doczesnych trosk i kłopotów³. Tym razem nowym wspaniałym światem ma być z informatyzowany system i układ globalny, urzekający i pociągający ludzkie masy siłą usprawnień i ułatwień. Jako że tych nie sposób zakwestionować, nie sposób również powstrzymać galopującej informatyzacji wszystkiego, co tylko da się z informatyzować, w tym ucyfrowić (zakodować), usieciwić (zintegrować) i umaszynować (zautomatyzować)⁴, nie bacząc na specyfikę ludzkich osobowości i społeczności⁵.

W z informatyzowanym i informatycznym środowisku życiowym wszystko jest możliwe, ale za wygórowaną cenę - wyzucia z indywidualnej i zbiorowej suwerenności oraz wyrzeczenia się kulturowej i narodowej tożsamości. Do tego sprowadza się wyzwianie ludzi z: a) poczucia samotności, stałości i cierpliwości, b) poczucia wolności, wiary i świadomości konsekwencji, c) napięć, poczucia wartości wstrzemięźliwości i cierpliwości, d) myślenia, dokonywania wyborów i odczuwania, e) trudów, wysiłków i zmagania, f) pielęgnowania cnót, honoru i heroizmu, g) poczucia grzechu, konieczności pokuty i kary. Wyzwalanie z człowieczeństwa czyni z ludzi współwierzęta i współmechanizmy nierozumiejące i niedoceniające, czym jest godność i wolność⁶. W cyberprzestrzeni dokonuje się i utrwała najszersze odrzucanie wszelkich prawd, praw i prawidłowości obowiązujących w rzeczywistości. Przewagę w niej mają najsilniejsi (dysponujący wpływami) i przystosowani (ulegający naciskom), a przede wszystkim poinstruowani (wtajemniczeni w arkana). Aktywizacja, adaptacja, automatyzacja oraz atencjonalizacja są współczesnymi synonimami zniewolenia, uzależnienia i wykorzenia.

¹ Aldous Huxley wskazuje m.in. na techniczną możliwość skracania czasu pracy do 3 godzin. A. Huxley, *Nowy wspaniały świat*, przeł. B. Baran, Muza, Warszawa 2001, s. 313-314.

² R.M. Weaver, *Idee mają konsekwencje*, przeł. B. Bubula, posł. W. Turek, Wydawnictwo Profesjonalnej Szkoły Biznesu, Kraków 1996, s. 165.

³ K. Schwab stwierdza, że: „IV rewolucja kreuje świat, w którym wirtualne i fizyczne systemy produkcji współpracują ze sobą globalnie w sposób elastyczny”. K. Schwab, *Czwarta rewolucja przemysłowa*, przeł. A.D. Kamińska, Studio Emka, Gliwice 2018, s. 21.

⁴ Por. liczne raporty Światowego Forum Ekonomicznego z Davos, jak np. WEF raport *Future Focus 2025: Pathways for Progress from the Network of Global Future Councils 2020-2022* (Fokus na przyszłość 2025: drogi do rozwoju w ramach Sieci Rad Globalnej Przyszłości) z dn. 30.06.2022, dotyczący przekrojowego przeglądu wyzwań w przyszłości w takich dziedzinach, jak ekonomia, sprawy społeczne, środowisko, technologie. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_Focus_2025.pdf.

⁵ Zachwyt nad możliwościami technologicznej przebudowy człowieka, włącznie z totalną wojną ze śmiercią, wyraża m.in. Yuval Noah Harari. Y.N. Harari, *Homo deus: Krótka historia jutra*, przeł., M. Romanek, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2022, s. 32.

⁶ Perspektywa taka rysuje się w świetle pracy: H.G. Wells, *Ludzie jak bogowie*, przeł. J. Sujkowska, Wydawnictwo Muza, Warszawa 1994.

„Człowiek współczesny pracuje o wiele więcej i o wiele dłużej aniżeli jego przodkowie w minionych stuleciach, podczas gdy w wizjach futurologicznych obraz przyszłości rysował się zupełnie inaczej”⁷. Nie tak miało być, miało być więcej wolnego czasu i miały być niższe koszty życia. Jest natomiast dokładnie odwrotnie – świat jest coraz bardziej zapędzony, absorbujący, skomplikowany i nieprzewidywalny. Jednym słowem, ta najbardziej zaawansowana i wyrafinowana technologia nie spełnia na dłuższą metę pokładanych w niej nadziei.

Zmienność i złożoność współczesnego świata jest powodem wieloznaczności słów i różnorodności wyrażeń mających go opisywać i wyjaśniać, do tego stopnia, że niekiedy wyrażenia te wręcz się wykluczają i sobie zaprzeczają, a mimo to używane są synonimicznie jak „nowy wspaniały świat” czy „nowy porządek światowy”, czy też „nowa światowa normalność”. Sponują one przebudowę (działanie celowe) czy też przemianę (zmiany przypadkowe) reguł działania świata. Ażeby zdać sobie sprawę, jak działa dziś świat i jak za chwilę – po resecie – będzie działał, niezbędne jest przypomnienie jak działał i mógłby działać, gdyby nie sztuczne – socjalistyczne eksperymenty, wywrotowe – rewolucyjne posunięcia i narzucone – manipulacyjne rozwiązania. Już samo pojawienie się światowej agendy Wielkiego Resetu jest dobitnym dowodem istnienia zakulisowych planów, zaawansowanych programów i zintegrowanych projektów zmian o globalnym zasięgu i cywilizacyjnej doniosłości, jak gdyby ktoś aspirował do zmonopolizowania wpływu na ludzkość. A gdyby się to potwierdziło, to oznaczałoby największe w dziejach dla niej zagrożenie. Chwilowe monopole na dominację (o zasięgu lokalnym) zawsze były ograniczone, a ten miałby już nie mieć granic. Po umieszczeniu przez Elona Muska satelitarnego Pasa Kuipera oraz wyegzekwowaniu zeroemisyjnej energii przez Billa Gatesa⁸, nie będzie miejsca na Ziemi, gdzie można byłoby inaczej żyć niż w sposób centralnie koncesjonowany, a w tym rekonfigurowany w systemie cyfrowej tożsamości, reglamentowany w systemie cyfrowej waluty, regulowany w systemie kredytu społecznego i refundowany w systemie dochodu gwarantowanego.

Zasadniczy przekaz

Trzecim krokiem zgłębiania architektury i infrastruktury Wielkiego Resetu jest analiza odpowiadających mu synonimów globalnych oraz synteza będących jego następstwem zmian składników regulacyjnych cywilizacji. Globalnymi synonimami Wielkiego Resetu są określenia stosowane na oznaczenie odnoszących się do niego zjawisk globalnych, zaś regulacyjnymi składnikami cywilizacji są czynniki wyznaczające jej nowy – informacyjny status i charakter. Jak się bowiem już okazało, Wielki Reset, odmiennie niż się to głośno deklaruje i przeważnie komentuje, jest zjawiskiem konsolidacji i koncentracji globalnej wiedzy, własności i władzy, a zarazem jest procesem

⁷ R. Borkowski, *Cywilizacja, technika, ekologia. Wybrane problemy rozwoju cywilizacyjnego u progu XXI wieku*, AGH Uczelniane Wydawnictwa Naukowo-Dydaktyczne, Kraków 2001, s. 51.

⁸ Na jednej z konferencji TED, organizowanych od 1984 roku przez amerykańską Sailing Foundation, Bill Gates wystąpił z wykładem - *Innovating Zero!* (Wynaleźć zero!). B. Gates, *Jak ocalić świat od katastrofy klimatycznej. Rozwiązania, które już mamy, zmiany, jakich potrzebujemy*, przeł. M. Rogalski, Wydawnictwo Agora, Warszawa 2021, s. 16.

informacyjnej, informatycznej i infokratycznej transformacji cywilizacji⁹. Jego architektura ma przede wszystkim ideologiczno-polityczny charakter i przybiera kształt czegoś, co określamy potocznie mianem rządu światowego¹⁰. Natomiast na jego infrastrukturę składają się mechanizmy regulacyjne o charakterze cyfrowo-sieciowym. Konstytuowanie władzy globalnej polega więc na ustanawianiu zintegrowanej – cywilizacyjnej kontroli. Trudno nie zauważyć konsekwentnie i nieubłagane postępującego od przeszło dwóch stuleci przesuwania się ośrodków władzy na wyższe poziomy, włącznie z poziomem globalnym oraz poszerzania zasięgu kontroli, obejmującej wszystkie składniki cywilizacji. Determinacja w dążeniu do ustanowienia władzy globalnej i integracji systemów cywilizacyjnej kontroli widoczna jest w niesamoistnych zjawiskach globalnych i zrozumiała w świetle destrukcyjnych procesów cywilizacyjnych¹¹.

Istnieje wiele synonimów na oznaczenie Wielkiego Resetu, a jeszcze więcej na określenie zachodzących w jego obrębie gwałtownych i radykalnych zmian o zasięgu globalnym oraz cywilizacyjnej randze. W skrajnie odmiennych wypowiedziach wskazuje się, że jest on z jednej strony planem uzdrowienia świata, wyjątkową okazją w dziejach, konieczną operacją ratunkową, wielkim przebudzeniem ludzkości, nowym otwarciem w stosunkach światowych czy przełomowym momentem (jak wskazują Klaus Schwab i Thierry Malleret)¹², zaś z drugiej odwrotem od dorobku przeszłości, zablokowaniem ciągłości rozwoju, przyspieszoną transformacją bez przyszłości, skokiem w nieznane, zakłóceniem równowagi, wywróceniem panującego porządku czy milczącą znową globalistów (jak głosi Richard Florida¹³ czy Michael Walsh¹⁴). Wynikają one z odmiennych ocen odnoszących się do konstytuującej go ideologii zrównoważonego rozwoju, technologii sztucznej inteligencji oraz ekonomii kapitalizmu inkluzywnego. Pierwsze – apologetyczne i optymistyczne oceny – formułowane są z pozycji apriorycznych i ahistorycznych założeń globalnych, zaś drugie – krytyczne i pesymistyczne – na podstawie aposteriorycznych i historycznych doświadczeń cywilizacyjnych¹⁵.

Z jednej strony Wielki Reset jawi się jako globalna szansa, zaś z drugiej cywilizacyjne zagrożenie. Na pierwsze wskazują synonimy globalne, tj. szok przyszłości, koniec historii czy nowy wspaniały świat, zaś na drugie – cywilizacyjne regulatory, tj. moralność, prawo czy religia. Wynikający z myślenia życzeniowego optymizm Schwaba wyraża stwierdzenie, że: „Faktyczny przebieg IV rewolucji przemysłowej zostanie ostatecznie określony przez naszą umiejętność ukształtowania jej tak, by uruchomić jej

⁹ Por. np. M. Ziętek-Wielomska, *Imperium Klauza Schwaba. Jedna planeta, jedna ludzkość, jeden zarządek*, Fundacja Pro Vita Bona, Warszawa 2021.

¹⁰ W rozumieniu Williama T. Stilla w książce: W.T. Still, *Nowy Porządek Świata. Odwieczny plan tajnych towarzystw*, tł. Z. Bereszyński, Wydawnictwo Wers, Poznań 1995.

¹¹ Zob. D. Murray, *Wojna z Zachodem: Najwyższy czas obalić niespójne argumenty krytyków Zachodu*, tłum. T. Bieroń, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2022.

¹² Zob. K. Schwab, T. Malleret, *COVID-19: The Great Reset*, Forum Publishing, 2020.

¹³ Zob. R. Florida, *The Great Reset: How the Post-Crash Economy Will Change the Way We Live and Work*, Harper Collins Publishers, 2011.

¹⁴ M. Walsh (red.), *Against the Great Reset: Eighteen Theses Contra the New World Order*, Bombardier Books, 2022.

¹⁵ Tak np. fetysz klimatyczny wywraca wszystkie modele ekonomiczne, społeczne i polityczne. Zob. M.E. Mann, *The New Climate War: The Fight to Take Back Our Planet*, Hachette, 2021.

pełny potencjał”¹⁶. Chociaż w innym miejscu potwierdza on występowanie problemów nierówności, inwigilacji, monitoringu, kontroli i uzależnień, ostatecznie wyraża wiarę w człowieka, sugerując potrzebę podjęcia następnego w dziejach jeszcze większego ryzyka, nie bacząc jak kończyły się tego rodzaju wcześniejsze i mniejsze eksperymenty. W ten sposób wielokrotnie rysowana idea powszechnej obfitości dóbr i szczęśliwości ludzi symbolizowana synonimem nowego wspaniałego świata, miałyby zastąpić równie wielokrotnie doznawane rozczarowania realnymi rezultatami niszczenia panującego porządku oraz zwalczania wyznawanej wiary¹⁷. W ten oto sposób miękki idealizm wyrażający wiarę w człowieka łatwo zastępowany jest przez szorstki realizm skłaniający go do pracy nad sobą.

Zawartość opracowania

Rozdział I przedstawia określenia wybrane z literatury światowej, zwięźle wskazujące na specyfikę i dynamikę zmian, traktowane tu jako synonimy konsekwencji Wielkiego Resetu. W świetle historycznego doświadczenia i filozoficznego myślenia pozostała podjęta analiza idealnych, idealistycznych i ideologicznych synonimów Wielkiego Resetu, ukazująca go w kategoriach realnych, realistycznych i realizujących się zmagania o władzę. Po trzech dekadach pacyfistycznych, kosmopolitycznych i liberalnych złudzeń powraca dziś twarda rywalizacja o przewagę, przetrwanie i przyszłość¹⁸. Jednak dekady ideologicznego uśpienia i stulecia idealistycznego odrealnienia zrobiły swoje, gdyż sprawy zaszły za daleko, aby mogły zostać odwrócone czy nawet powstrzymane. Chodzi zaś o sprawy najwyższej wagi: wolność, własność, wiedzę, wiarę i władzę. Zależec będą one od tego, kto będzie je ustalał, ustawiał i ustanawiał (czy sami tym zainteresowani, czy inni - nad nimi panujący¹⁹). Właśnie Wielki Reset jawi się jako kolejny etap zmagania o wpływy, pierwszeństwo, wyższość i panowanie, ale po raz pierwszy nad zjawiskami globalnymi i procesami cywilizacyjnymi, w tym nad sposobem postrzegania i pojmowania świata oraz postępowania i poruszania się w nim. Tym razem nie chodzi o percepcję świata, a raczej jego samoświadomość i wynikającą z niej dyscyplinę i samodyscyplinę. Wielki Reset oznacza definitywną przebudowę zmierzającą do zamknięcia świadomości w przestrzeni symulacji wirtualnej i zablokowania wolności cybernetycznej przestrzeni sterowania. Zupełnie niedostrzegane i niekontestowane przejmowanie świadomości oraz wolności odbywa się systemowo i programowo na różnych poziomach, obszarach i płaszczyznach z wykorzystaniem coraz doskonalszych technologii, łudzących ideologii i uzależniających ekonomii. Rozciąganie kontroli polega na wyłączeniu samokontroli, czyli pozbawianiu zdolności do świadomego powzięcia decyzji i swobodnego wyrażenia woli, poczynając od jednostki a skończywszy na zbiorowości państwowej.

¹⁶ K. Schwab, *Czwarta rewolucja przemysłowa*, dz. cyt., s. 140.

¹⁷ Por. A. Koestler, *Ciemność w południe*, przeł. U. Poprawska, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2019.

¹⁸ Zob. J.J. Mearsheimer, *Wielkie złudzenie. Liberalne marzenia a rzeczywistość międzynarodowa*, przeł. T. Bieroń, Universitas – Wydawnictwo Nowa Konfederacja, Kraków–Warszawa 2021.

¹⁹ Szeroko na ten temat pisał: R. Baader, *Koniec pieniądza papierowego*, przeł. R. Zajączkowski, DeReggio, Warszawa 2020.

Rozdział II przedstawia najważniejsze składniki cywilizacji, które ją konstytuują jako metodę ustroju życia społecznego. Ustrój bowiem to sposób zorganizowania złożonej całości ze względu na jej przeznaczenie. Jest on odnoszony do ludzkich zbiorowości oddolnie nakierowujących się albo odgórnie nakierowywanych na określony cel, co sprawia, że posiada dwojaki charakter – organiczny i naturalny albo mechaniczny i sztuczny. Poznawcze jego ujęcie i językowe wyrażenie odbywa się za pomocą naczelných i ogólnych reguł właściwych danej cywilizacji, bądź to na poziomie: a) uniwersalnym – klasycznie europejskim, b) partykularnym – pozaeuropejskim, bądź c) globalnym – informacyjnym. Ustrój cywilizacji klasycznej (wzorcowej – europejsko-łacińskiej) opiera się m.in. na: a) rozdzieleniu sfery prywatnej i publicznej, b) autonomii władzy religijnej i świeckiej, c) prymacie jednej i jednolitej etyki, d) poszanowaniu godności osoby i natury ludzkiej, e) rozstrzygnięciu sporów zgodnie z kryterium prawdy. Mają one swoje umocowanie i uzasadnienie w: religii, moralności, tradycji i prawie jako składnikach regulacyjnych cywilizacji. Te i inne jeszcze składniki wyznaczają międzyludzkie relacje oraz wyrażają sposób społecznego zorganizowania, będący sposobem ucywilizowania.

Przebiegająca od kilku dekad transformacja informacyjna, zmierza do ukonstytuowania cywilizacji informacyjnej jako opartej na odmiennych – informacyjnych, informatycznych i informacjonalistycznych regułach. Transformacja informacyjna regulacyjnych składników cywilizacji polega na ich ucyfrowieniu, usieciowieniu i usterownieniu, jako że wszystkie one przybierają jednakową informacyjną strukturę, ponieważ tak samo – informacyjnie funkcjonują, tracąc swą strukturalną odrębność i funkcjonalną odmienną. W cywilizacji informacyjnej wszystko staje się informacją, działa jak informacja i podlega informacyjnej kontroli. Działanie informacyjne przebiega w trakcie informacyjnych akcji i reakcji – interakcji, zaś informacyjna kontrola odbywa się za pomocą informacyjnego inwigilowania i warunkowania, które staje się coraz bardziej zautomatyzowane oraz zautonomizowane. Wspólnym mianownikiem przyspieszenia informacyjnej transformacji jest reset tradycyjnych analogowych, rozproszonych czy spontanicznych reguł współistnienia, współżycia i współdziałania do postaci reguł cyfrowych, zunifikowanych i sterowanych. Przejście, a raczej już skok od spontanicznego życia społecznego do życia sterowanego za pomocą sterowanych reguł prawnych, moralnych czy religijnych jest przeskokiem od realu do wirtualu, o którym pisze Jarema Piekutowski i Andrzej Zybertowicz²⁰.

Wniosek końcowy

Pośród wielu możliwych kluczy interpretacyjnych Wielki Reset daje się wyjaśnić poprzez przejmowanie informacyjnej kontroli nad człowiekiem oraz światem, w drodze przyspieszonej erozji lub eliminacji struktur i reguł pośrednich, począwszy od rodziny i tradycji, poprzez kościół i religię, a skończywszy na państwie i prawie. Ludzkość globalnie organizowana, a raczej symulowana, mogłaby lub miałyby być globalnie – infrastrukturalnie kontrolowana i sterowana. Temu właśnie służy trwające od lat uinformacyjnienie i usieciowienie relacji i regulacji. Świat w pełni zglobalizowany, to świat symulowany i sterowany. Realizm zaś uczy i

²⁰ Por. J. Piekutowski, A. Zybertowicz, *Cyber kontra real. Cywilizacja w techno-pułapce*, Wydawnictwo Nowej Konfederacji, Warszawa 2022.

dowodzi, że nie kończy się to na informacji, gdyż faktycznie „Nic nie jest bezpieczne, nawet państwa mają swoich właścicieli”. [Zwykłemu człowiekowi trudno ustalić czyim wpływom on podlega i od kogo zależy]. „Skomplikowana struktura własności celowo ukrywa prawdziwych właścicieli w cieniu, pozostawiając na widoku jedynie enigmatyczne szyldy z nazwami firm. Faktycznie jednak za każdą firmą stoją konkretni ludzie. Jeśli dojdziemy do szczytu piramidy finansowej, również znajdziemy tam konkretnych ludzi. Są to ci sami ludzie, którzy budowali od początku XIX wieku finansową ośmiornicę, oplatając kraje Zachodu i łączywie spoglądającą na wschód i południe”²¹. Ludzie ci mają zaś do dyspozycji najbardziej wyrafinowaną i zaawansowaną technologię informacyjną, organizującą na nowo świat, zmieniającą niepostrzeżenie reguły jego działania przy zachowaniu dotychczasowych ich nazw.

Jak nieco szokująco wyjaśnia Józef Białek: „Wielkie rodziny bankierskie, które finansowały politykę XIX i XX wieku, nie zniknęły, ale przeciwnie rozrosły się, umocniły i znalazły doskonalsze środki sprawowania władzy i kontroli. Nowe pokolenia Rothschildów i Rockefellerów korzystają już nie z analogowych, lecz z cyfrowych narzędzi - nadzorując niewolników w XXI wieku poprzez system finansowo-bankowy kontrolujący ciała, a poprzez system medialny i edukacyjny – umysły”²². Abstrahując od stylu powyższej wypowiedzi, trudno się nie zgodzić z faktem, że gwałtowne i wszechstronne ucyfrowianie, usieciawianie i usterawnianie świata znamionuje ostatnie dekady. Oto na naszych oczach, w naszej obecności, z naszym udziałem urzeczywistniany jest jeden z synonimów największego resetu – „cyfrowe życie”, ze wszystkimi tego konsekwencjami – benefitami i dolegliwościami. Im szybciej się to dzieje, tym mniej wątpliwości czym się to skończy. Przeprowadzeniu metodycznej i krytycznej diagnozy tego stanu oraz sformułowaniu miarodajnej i systemowej prognozy służy niniejsze – trzecie opracowanie szerszego studium. Trudno bowiem podzielać zapowiedź Yuvala Noaha Harariego, że „Zredukowaliśmy umieralność w wyniku przewyciężenia głodu, chorób i przemocy. Teraz będziemy zmierzali do tego, by pokonać starość, a nawet samą śmierć. Wydzwignęliśmy ludzi z koszmarnej udręki. Teraz zajmujemy się tym, by dać im szczęście. Podnieśliśmy ludzkość ponad właściwy zwierzętom poziom walki o przetrwanie. Teraz naszym celem będzie awansowanie ludzi do poziomu bogów i przekształcenie gatunku homo sapiens w homo deus”²³. Ileż razy bowiem można popełniać ten sam błąd wielkiego złudzenia, który zakończy się kolejnym wielkim dramatem.

²¹ J. Białek, *Czas niewolników. Jak świat stał się własnością kilku korporacji*, Wektery, Wrocław 2019, s. 231.

²² Tamże.

²³ Y.N. Harari, dz. cyt., s. 31.